

کاربست مفهوم سلطانیسم در تبیین شکست نظامی ایران در شهریور ۱۳۲۰

۲۲ مهر ۱۴۰۵ ساعت ۱۵:۱۳

ارتش رضاشاه به رغم ظاهر مدرن و متحدالشکل، نهادی سلطانی بود که بقای خود را در گرو بقای شخص شاه می‌دید. ویژگی‌های این نظام عبارت بودند از: تمرکز همه تصمیمات در دست شاه، فقدان استقلال فرماندهان، کارویژه داخلی (سرکوب مخالفان به جای دفاع از مرزها)، و ادراک تحریف‌شده از واقعیت‌های بین‌المللی.

در شهریور ۱۳۲۰، نیروهای متفق (شوروی از شمال و شرق، بریتانیا از جنوب و غرب) به ایران حمله کردند. ارتش ایران که در دو دهه پیش از آن در باور رضاخان و اطرافیانش نماد قدرت و امنیت سراسری شمرده می‌شد و البته توانسته بود شورش‌های داخلی و مخالفان سیاسی را سرکوب کند، در مواجهه با دشمن خارجی به طرز شگفت‌آوری فروپاشید. فرماندهان نظامی بدون مقاومت جدی گریختند، تجهیزات رها شد و پس از دو روز فرمان ترک مقاومت صادر گردید. پرسش اصلی این است: چگونه ماهیت سلطانی حکومت پهلوی اول زمینه‌های شکست آن در شهریور ۱۳۲۰ را فراهم کرد؟ در پاسخ باید گفت ماهیت سلطانی حکومت بر نظام تصمیم‌گیری، کارویژه‌های ارتش و ادراک از نظام بین‌الملل تأثیر گذاشت و عملاً ارتش را از هرگونه رویارویی جدی با دشمن خارجی ناتوان ساخت. بنظر می‌رسد مفهوم «سلطانیسم» بتواند در این تحلیل ما را یاری کند.

ویژگی‌های کلیدی نظام سلطانی:

- بر سه نوع اقتدار مشروع را شناسایی می‌کند: سنتی، کاریزماتیک و حقوقی. سلطانیسم زیرمجموعه اقتدار سنتی است، اما با تأکید بر اراده خودسرانه و آزاد فرمانروا از محدودیت‌های سنت. به بیان وبر: هر جا اقتدار پدرمیراثی بر حوزه اراده خودسرانه و آزاد از محدودیت سنتی تأکید داشته باشد، آن را نظام سلطانی می‌نامند. مهمترین ویژگی‌های این نظام را باید اینگونه برشمرد:
- فرمانروا قدرت خود را بدون مانع اعمال می‌کند، بی‌آنکه قوانین یا ایدئولوژی او را محدود کنند.
- وفاداری اطرافیان بر پایه آمیزه‌ای از ترس و پاداش است، نه تعهد نهادی.
- حقوق مقامات و نظامیان امتیازاتی است که فرمانروا به دلخواه اعطا می‌کند و می‌تواند بازستاند.
- شخص‌گرایی و کیش شخصیت از بارزترین ویژگی‌هاست.
- روابط مبتنی بر «فرمانروا» و «مباشّر» استوار است؛ مباشران فاقد استقلال تصمیم‌گیری هستند.
- شارحان مفهوم (شهابی و لینز) ویژگی‌هایی چون ریاکاری قانونی، پایگاه اجتماعی محدود، سرمایه‌داری تحریف‌شده و تکیه بر یک «سنت اختراعی» را نیز برمی‌شمرند.

ارتش رضاشاه به طور کامل در چارچوب سلطانی عمل می کرد. مهم ترین شواهد:

۱. تمرکز همه تصمیمات در شخص شاه: در نامه های نظامیان عبارت «حسب الامر جهان مطاع ملوكانه» به وفور دیده می شود. حتی جزئی ترین مسائل مانند زمان برگزاری مانور، تعداد قاطرهای کرایه ای، هزینه هر قاطر، و حتی زمان خاموش کردن بخاری پادگان ها توسط شخص شاه تعیین می شد. فرماندهان لشکرها در مناطق دورافتاده بدون کسب اجازه از شاه قادر به هیچ تصمیمی نبودند.
۲. فقدان استقلال و عقلانیت سازمانی: ساختار ارتش به جای مبتنی بر سلسله مراتب عقلانی، کاملاً وابسته به اراده فردی شاه بود. نظم و انضباط نه از روی رویه های نهادی، بلکه از ترس از بازرسی های ناگهانی و جاسوسی های شاه ناشی می شد.
۳. نتیجه در روز سوم شهریور: هنگامی که حمله متفقین آغاز شد، رضاشاه دچار شوک و سردرگمی گردید. به تبع او، کل ارتش نیز فلج شد. فرماندهانی مانند سرلشکر ایرج مطبوعی (فرمانده لشکر تبریز و اردبیل) با ارسال تلگراف از مرکز کسب تکلیف کردند، اما پاسخی نرسید. آن ها در نبود شاه توان تصمیم گیری نداشتند و تنها راه را در گریز دیدند. سرلشکر محتشمی (فرمانده لشکر شرق) نیز پس از ساعتی انتظار، با چادر زنانه از مشهد گریخت.

کارویژه ارتش: مقابله با دشمن داخلی، نه خارجی

فلسفه وجودی ارتش رضاشاه هرگز دفاع در برابر دشمن خارجی نبود، بلکه سرکوب مخالفان داخلی، عشایر، حکام محلی مستقل و برقراری امنیت برای تثبیت سلطنت بود.

نمونه های کارویژه داخلی:

- سرکوب جنبش جنگل (میرزا کوچک خان)

- مقابله با سیمیتقو در آذربایجان

- سرکوب شورش های عشایر در فارس، کهگیلویه و بلوچستان

- برخورد با امیر مؤید سوادکوهی (بیشتر با حیل های سیاسی تا زور)

- دستگیری شیخ خزعل در خوزستان (با توافق پشت پرده با انگلستان)

- واقعه مسجد گوهرشاد (۱۳۱۴): سرلشکر مطبوعی با فرماندهی نیروها، متحصنین را سرکوب کرد و به همین دلیل نزد شاه اعتبار ویژه یافت.

در مقابل، ارتش هیچ گاه برای دفاع از مرزها آموزش ندیده بود. رژه های خیره کننده برای ارباب مردم جایگزین تمرینات رزمی واقعی شده بود. ژنرال فرانسوی در مانور همدان (شهریور ۱۳۱۹) توان ارتش ایران در برابر دشمن خارجی را تنها دو ساعت اعلام کرد که به شدت موجب ناراحتی رضاشاه شد.

به دلیل همین کارویژه داخلی است که پس از شکست، هیچ یک از فرماندهان به طور جدی مجازات نشدند. مطبوعی بازنشسته و سپس به دادگاه نظامی رفت، اما تبرئه شد و بعدها به سناتور انتصابی تبدیل گردید.

کیش شخصیت و ادراک نادرست از تحولات بین الملل

رضاشاه به دلیل ماهیت سلطانی، تصور می‌کرد قدرت‌های بزرگ (به ویژه انگلستان) به دلیل نیاز به ایران به عنوان «حائل» در برابر شوروی، هرگز به ایران حمله نخواهند کرد. او با اعلام بی‌طرفی، خود را از خطر مصون می‌دانست.

اما با حمله آلمان به شوروی در تیر ۱۳۲۰، معادلات جهانی به کلی دگرگون شد. انگلستان و شوروی که پیش از آن با یکدیگر دشمنی داشتند، ناگهان متحد شدند. رضاشاه قادر به درک این تغییر نبود. چند روز پیش از حمله، محمدرضا به او هشدار داد که نیروهای بریتانیا در اطراف ایران در حال تمرکزند، اما رضاشاه در صحت خبر تردید کرد. سرلشکر احمدی نیز خطر جنگ همزمان با دو قدرت بزرگ را گوشزد کرده بود، اما بی‌نتیجه ماند.

این ادراک نادرست نه فقط مربوط به رضاشاه، بلکه به کل ارتش سرایت داشت. در نظام سلطانی، «درک شاه از صحنه بین‌المللی، درک همه نظامیان است». به همین دلیل، هیچ طرح دفاعی منسجمی تهیه نشده بود.

برآیند

ارتش رضاشاه به رغم ظاهر مدرن و متحدالشکل، نهادی سلطانی بود که بقای خود را در گرو بقای شخص شاه می‌دید. ویژگی‌های این نظام عبارت بودند از: تمرکز همه تصمیمات در دست شاه، فقدان استقلال فرماندهان، کارویژه داخلی (سرکوب مخالفان به جای دفاع از مرزها)، و ادراک تحریف‌شده از واقعیت‌های بین‌المللی. هنگامی که در شهریور ۱۳۲۰، رضاشاه دچار شوک و سردرگمی شد، کل ارتش بدون هیچ مقاومتی از هم پاشید. این شکست نه از روی غافلگیری ساده، بلکه ریشه در ذات سلطانی حکومت داشت. ارتشی که تمام توان خود را صرف حفظ تاج و تخت کرده بود، نمی‌توانست در برابر دشمن خارجی ایستادگی کند. بدین ترتیب، مفهوم سلطانیسم ابزاری مؤثر برای تبیین «فروپاشی ناگهانی» یک ارتش به ظاهر قدرتمند ارائه می‌دهد.

۱. ازغندی، علیرضا (۱۳۹۲)، ارتش و سیاست، تهران، تهران، نشر قومس

استوارت. ا. ریچارد (۱۳۷۰)، در آخرین روزهای رضاشاه، تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰، ترجمه:

عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران، بی‌نا

حق‌گو، جواد، رادمرد، محمد، مولایی، حسین (۱۴۰۰)، کاربست مفهوم سلطانیسم در تبیین شکست نظامی ایران در

شهریور ۱۳۲۰، مطالعات تاریخی جنگ، دوره پنجم، شماره اول، صص ۲۳-۴۵

آدرس مطلب :

<https://www.cafetari.kh.com/news/۵۰۴۰۵-کاربست-مفهوم-سلطانیسم-شکست-تبیین-نظامی-ایران-شهریور-۱۳۲۰>